

İbn Meymün'un *Mişne Tora* Adlı Eseri ile İslam Hukuku *Muhtaşar* Edebiyatı Arasındaki İlişki Üzerine

HADİ ENSAR CEYLAN

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye

Ankara University Faculty of Divinity, Turkey

heceylan@ankara.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-8183-6242>

Öz

Bu yazıda İbn Meymün'un *Mişne Tora* adlı eserinin, İslam hukukundaki *muhtaşar* edebiyatından şekil ve içerik yönünden etkilenecek yazıldığı iddia edilmektedir. Bu etki, Mâlikî fakih İbn Ruşd'un *el-Muqaddemâtu'l-Mumehhedât* adlı eseriyle karşılaştırılarak ortaya konulmaktadır. Her iki eserin de birer fıkıh *muhtaşarı* olmalarına rağmen itikadi bahisleri içeren bölümlerle başlaması, ilmin önemi ve adabına ilişkin hükümleri içermesi iddiamızı destekleyen öne çıkan delillerdir. Bu bağlamda İbn Meymün'un eserinin, bölüm başlıkları açısından tasnifinin de klasik İslam hukuku kitaplarındaki bölümlenmeye oldukça benzemesi dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Meymün, *Mişne Tora*, İslam Hukuku, *Muhtaşar*, İbn Ruşd

On the Relationship between Maimonides's *Mishneh Tora* and *Mukhtaşar* Literature in the Islamic Law

Abstract

In this research note, I will argue that Maimonides's book, *Mishneh Tora*, was influenced by the *mukhtaşar* books of Islamic law. In this book, Maimonides summarized the rules of law in a way that has never been seen before in the history of Jewish law, without mentioning the disputations between Jewish 'ulamâ'. This way of writing law books is known as *mukhtaşar* literature in the Islamic tradition. What supports that Maimonides may have been influenced by the Muslims is that he included the basics of faith and educational etiquette at the beginning of the book in question. The fact that there is a similar content in the book of the Islamic jurist Ibn Ruşd al-Jadd, a member of the Mâlikî school of law, named *al-Muqaddamât*, who died very close to the date of Maimonides's birth in the same place in Qurtuba, suggests that Maimonides may have taken this book as an example.

Keywords: Maimonides, *Mishneh Tora*, Islamic Law, *Mukhtaşar*, Ibn Ruşd al-Jadd

Giriş

Endülüslü Yahudi alim İbn Meymün (ö. 601/1204), yakın zamanda bir bölümü Türkçeye tercüme edilen *Mişne Tora* adlı eserinde Yahudi hukukuna ilişkin hükümleri özlü şekilde ve ihtilaflara yer vermeksizin dile getirmiştir. Kitabının girişinde Yahudi hukukunun klasik literatürü hakkında verdiği bilgilere göre, Hz. Mūsā'ya Tevrat ile birlikte verilen Sözlü Tora nesiller boyu şifahi bir gelenek olarak öğretilmiş, ilk defa Yehuda ha-Nasi (ö. 217) tarafından *Mişna* adıyla yazıya geçirilmiştir. Daha sonra *Mişna*'yı açıklamak için süreç içinde başta *Gemara/Talmud* (Kudüs ve Babil *Talmud*'ları) olmak üzere, *Sifra*, *Sifre* ve *Tosefta* adlı kitaplar oluşturulmuştur. Sonraki aşamada da *Talmud* konusunda uzman olan ve Gaonlar olarak adlandırılan alimlerin fetvaları kitaplar halinde derlenmiştir. İbn Meymün, sözü kendi zamanına getirerek şunları söylemektedir:

Çağımızda ağır belalar altında zorlanıyoruz, herkes baskı hissediyor, bilgilerimizin bilgeliği kaybolmuş ve anlayışlı adamlarımızın anlayışı gizlenmiştir. Bu nedenle, Gaonların oluşturduğu ve tam olarak izah edildiğini düşündükleri bu açıklamalar, hükümler ve cevaplar, artık çağımızda anlaşılması zor hale geldi ve birkaç kişi haricinde bu konuları doğru şekilde kavrayabilecek kimse kalmadı. Talmud'un kendisiyle - hem Kudüs hem de Babil Talmudları- Sifra, Sifre ve Tosefta ile ilgili olarak yaşanan zorlukları söylemeye gerek bile yoktur. Çünkü bunlar geniş bir bilgi birikimi, bir bilgelik ruhu ve çok zaman gerektiriyor. Ancak bundan sonra kişi, yasaklar, ceviz verilenler ve Tevrat'ın diğer yasaları ile ilgili doğru yolu anlayabilir. Bu nedenle ben, İspanyalı Musa İbn Meymün, eteğimi silkeledim, mübarek Tanrı'ya dayandım. Bütün bu metinleri dikkatli bir şekilde inceledim ve tüm bu metinlerden yasak, caiz, necis ve temiz ve Tevrat'ın geri kalan hükümlerinin tamamı hakkında anlaşılır bir dille ve özlü ifadelerle bir eser telif etmeye karar verdim. Böylece [hükümlerle ilgili] tartışmalara veya ihtilaflara girmeksizin, tüm Sözlü Tora herkesin dilinde düzen içinde bulunsun.¹

Yazar, Yahudi hukuk tarihinde böyle bir çalışmanın kendisinden önce yapılmadığını da dile getirmektedir.² İbn Meymün'un bu girişimi, İslam hukuk tarihindeki *muhtaşar* edebiyatını hatırlatmaktadır. Biz bu yazıda, hayatının tamamını Müslüman toplumlar içinde geçirmiş ve onların ilmî geleneklerine aşına olan İbn Meymün'un, İslam hukukunun *muhtaşar* türü

¹ Musa İbn Meymun, *İlim Kitabı Sefer ha-Mada' Yahudiliğin İnanç ve Ahlak İlkeleri*, 36.

² İbn Meymun, *İlim Kitabı*, 17.

kitaplarından şekil ve içerik yönünden etkilenmiş olabileceğini iddia edeceğiz.³

Muhtaşarlar ya da İslam hukuk tarihinde kavramsallaşmış haliyle *metinler*⁴, fihhi ihtilafların ayrıntılı olarak incelenmemesi sayesinde özlü şekilde, hükümleri sistemli halde sunmaya çalışan kitaplardır. Burada özlü olmaktan kasıt, gerek mezhep içi gerek mezhepler arası fukahanın ihtilaflarına ayrıntılı olarak değinilmemesi ve çoğu zaman delillerine detaylı yer vermeksizin her alandaki fihhi hükümlerin aktarılmasıdır.

Muhtaşar yazımının, eğitim materyali olması ve yargıda standartlaşmayı sağlaması bakımından iki temel işlevi vardır. Eğitim süreçlerinin, en azından başlangıç ve ileri düzey şeklinde sınıflandırılması olağandır. Hukuk eğitimi açısından bakıldığında fihhi hükümlerin, tüm görüş farklılıkları ve bunların gerekçeleri ile birlikte ele alındığı geleneğimizdeki nitelemeyle *muṭavvel/mesbūt* kitaplar vasıtasıyla başlangıç düzeyinde öğretilmeye çalışılması ciddi problemler doğurur. Başlangıç düzeyi için daha özet kitaplara ihtiyaç varken, ileri düzey öğrenciler için konuların derinlemesine incelendiği kitaplar uygundur. İşte bu amaç doğrultusunda İslam hukuk tarihinin erken dönemlerinden itibaren *muhtaşar* edebiyatı doğmuş ve gelişmiştir. İslam hukukunda bilinen ilk *muhtaşarlar* 3/9. yüzyılda, yani İbn Meymün'dan yaklaşık dört asır önce yazılmıştır.

Yargıda standartlaşmayı sağlayan şey kanunlardır. Kanun metinleri, aynı egemenlik sınırları içinde yer alan farklı mahkemelerin birbirine uyumlu kararlar almasını sağlar. Bu tür metinlerin yokluğu, mahkemelerin aynı konularda farklı içtihatlarla sahip olmasına neden olur ki bu, yargı süreçleri açısından kaos olarak değerlendirilebilir. Nitekim İslam hukuk tarihinin erken dönemlerinde bu tehlike fark edilmiş ve çözüm yolları aranmıştır. Bu anlamda Abbasi dönemi devlet adamlarından İbnu'l-Muḳaffa'nın (ö. 142/759) girişimi meşhurdur.⁵ İslam hukuk tarihinde bu problem, yine *muhtaşarlar* sayesinde çözüme kavuşturulmuştur. Adı *muhtaşar* olmasa da

³ İbn Meymün'un, Müslüman ilim adamlarından çeşitli açılardan etkilendiğine dair bazı yaklaşımlar için bkz: Yasin Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı İbn Meymün (Maimonides) Örneği*, 96-114; Gideon Libson, "Islamic Influence on Medieval Jewish Law? Sefer Ha'arevuth ("Book of Surety") of Rav Shmuel Ben Hofni Gaon and Its Relationship to Islamic Law," 23; Osman Bayder, "İslam Hukukunun Yahudi Hukukuna Etkisi Şer'î Hükümler ve İletleri Bağlamında," 297-301.

⁴ Metin kelimesi genel olarak her türlü kitabı ifade ederken, İslam hukuku geleneğinde üzerine şerh yazılan özet kitapları nitelemek için kullanılmaktadır. Bkz: Osman Bayder, *el-Hidâye: Bir Fıkıh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi*, 42-47.

⁵ Osman Taştan, "Merkezleşme Sürecinde İslâm Hukuku: Bölgeselliğe Veda veya Şafi'î Faktörü," 25-26.

Muhammed b. el-Hasen'in (132-189/749-805) *muhtaşar* kitabı *el-Câmi'u's-Şağîr*'in şarihlerinden eş-Şadru's-Şehîd (483-536/1090-1141), bu kitabı ezbere bilmeyenin kadı olarak atanamayacağını söylemektedir.⁶ Yine benzer şekilde Osmanlı dönemi hukukçularından İbrâhîm el-Ḥalebî'nin (ö.956/1549) *muhtaşar* kitabı *Multekâ'l-Ebḥur*, kadılar için kanun metni mesabesinde görülmüştür.⁷

Muhtaşar kitapların bahsettiğimiz her iki işlevi de İbn Meymûn tarafından dile getirilmiştir. Yazar, kendi eserine gelmeden önce Sözlü Tora'yı ilk kez yazıya geçiren Yehuda ha-Nasi'nin *Mişna*'sı için de benzer bir açıklama yapmaktadır:

Rabbenu ha-Kadoş (Yehuda ha-Nasi), meseleyi süregeldiği üzere neden devam ettirmedi de böyle yaptı? Çünkü öğrencilerin giderek azaldığını, sürekli yeni zorlukların ortaya çıktığını, şerli krallığın tüm dünyaya yayıldığını ve güçlendiğini ve Yahudilerin dünyanın en uzak köşelerine dağılmaya başladığını gördü. Dolayısıyla hızlı bir şekilde çalışılabilmesi ve unutulmaması için herkesin ulaşabileceği tek bir metin oluşturdu. Tüm hayatı boyunca o ve maiyeti *Mişna*'yı kitlelere öğretti.⁸

Dikkat edilecek olursa bu açıklamada öne çıkan kavram eğitimidir. İbn Meymûn kendi amacının da "Sözlü Tora'nın herkesin dilinde düzen içinde bulunması" olduğunu ifade etmiştir. Hatta bu kitabı sayesinde Yahudi yasasıyla ilgili başka bir kitaba ihtiyaç duyulmamasını da sağlamak istemiştir.⁹ Yine yazar, eserini yazma gerekçesi sadedinde kendi hukuk tarihleri bakımından yargıda görülen kimi problemlere de temas etmiştir. Buna göre;

Talmud'un sona ermesinden sonra kurulan her mahkeme, kurulduğu ülke ne olursa olsun, o ülkenin ve birkaç ülkenin halkı için kararname çıkardı, düzenlemeler yürürlüğe koydu ve örfler belirledi. Farklı yerleşim yerleri arasındaki mesafe ve aralarındaki iletişimin düzgün olmamasından, bu mahkemelerin birer müstakil mahkeme kabul edilmesinden ve 71 yargıçtan oluşan Yüksek Mahkeme'nin Talmud'un tedvininden yıllar önce feshedilmiş olmasından dolayı bu tür uygulamalar Yahudi halkı genelinde kabul görmedi.¹⁰

⁶ Eş-Şadru's-Şehîd, *Şerḥu'l-Câmi'i's-Şağîr*, 113.

⁷ Şükrü Özen, "Osmanlı Hukuk Literatürü: Tespitler ve Teklifler", 99.

⁸ İbn Meymun, *İlim Kitabı*, 29.

⁹ İbn Meymun, *İlim Kitabı*, 37.

¹⁰ İbn Meymun, *İlim Kitabı*, 34.

Bu ifadelerinde İbn Meymün, Yahudi halkı genelinde standart hale gelebilmiş hükümlerin olmamasının ciddi bir problem olduğunu ima etmektedir.

Tek başına *muhtaşar* yazma fikrinin, İbn Meymün'un İslam hukuk tarihinden etkilenmesiyle edinildiğini söylemek açıklayıcı olmaz. Zira bu fikir, Yahudi geleneğinin durumundan yola çıkarak da hayata geçirilebilirdi. İbn Meymün'un yazdığı *muhtaşarın*, İslam hukuk edebiyatındaki benzerleriyle esas ilişkisi *muhtaşarın* şekil ve içeriğinde ortaya çıkmaktadır.

Mişne Tora'nın önemli bir özelliği, Türkçeye tercüme edilen bölümüne de konu olan itikat bahisleri ile başlamasıdır. "Tora'nın Esaslarına Dair Hükümler" başlıklı ilk bölüm, Tanrı'nın varlığı ve birliği, kutsal metinler, peygamberlik gibi iman esasları hakkındadır. Bazı çağdaş araştırmacılar, bu bölüm başlığında *uşulu'd-dîn* tabirinden etkilenildiğini ifade etmişlerdir.¹¹ Biz etkilenmenin sadece başlık noktasında değil, bu bahsin bir fıkıh *muhtaşarının* girişinde ele alınmasında da olduğunu düşünüyoruz.

Bilindiği üzere İslam hukukunun ilmihal edebiyatında kitaplara, kelami konuların ele alındığı bölümlerle başlama uygulaması yaygındır. Fıkıh *muhtaşarlarının* girişinde de kelim konularının ele alınmasıyla karşılaşmaktadır. Bu açıdan manidar bir örnek İbn Meymün'un doğum yeri olan Kurtuba'da, İbn Meymün'un doğumuna yakın bir zamanda vefat etmiş olan meşhur Mâlikî fakihî Dede İbn Ruşd'un¹² (450-520/1058-1126) *el-Muḳaddemātu'l-Mumehhedât* adlı eseridir. Endülüs ve Kuzey Afrika bölgelerinde en yaygın mezhep olan Malikiliğin önemli *muhtaşarlarından* biri olan bu metin de itikadi konularla başlamaktadır. İbn Ruşd, eserinin mukaddimesinde mealen şu ifadeleri kullanmaktadır: Kitabımın girişinde dinin asılları (*uşulu'd-diyânât*) hakkındaki itikadi konulara yer verdim. Çünkü bunlar bilinmeksizin tefakkuh caiz değildir.¹³ Neden caiz olmadığına dair kanaatini ise takip eden ilk bölümde paylaşmaktadır: Şer'î konularda tefakkuh etmek, ancak onun vacip oluşunu bilmekle gerçekleşir. Şer'î konuların vacip olduğunu bilmek ise ancak sıfatları ve fiilleri bakımından Allah'ı bilmekle (*el-ma'rife billâh*) gerçekleşir. Zira vaciplerin ilki Allah'a imandır.¹⁴ İtikadi konuların önceliğine dair benzer bir ifade tarzı Memlûk

¹¹ Yasin Meral bu görüşün Sarah Stroumsa'ya ait olduğunu belirtmektedir. Yasin Meral, "Giriş," *İlim Kitabı*, 20.

¹² Dede İbn Ruşd şeklinde nitelememizin nedeni, bu alimin, daha çok felsefi eserleriyle bilinen ama aynı zamanda hukukçu da olan torun İbn Ruşd'den bu şekilde ayırt edilmesidir.

¹³ İbn Ruşd, *el-Muḳaddemātu'l-Mumehhedât*, 1:10.

¹⁴ İbn Ruşd, *el-Muḳaddemât*, 1:11.

dönemi Haneî hukukçu ve hadisçilerinden İbn Balabân'ın (675-739/1276-1339) ilmihal kitabının girişinde de yer almaktadır. Konuları detaylı ele almasa da bakış açısını yansıtan şu ifadeleri kullanmaktadır:

Mükellef kula vacip olan ilk şey, Rabbini bilmesi, O'nu birlemesi, O'nu ortaktan, çocuktan ve bir doğurana olmaktan tenzih etmesi; O'na, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe iman etmesi, hayır ve şerrin, acı ve tatlının Allah'tan olduğu anlamıyla kadere de iman etmesidir.¹⁵

Her iki klasik eserde görüldüğü üzere Müslüman hukukçular iman konularının fıkhi konulardan öncelikli olduğunu ve bu konular bilinmeden fıkıh öğrenmenin caiz olmayacağını vurgulama ihtiyacı hissetmişlerdir. İşte bu nedenle ilmihal kitaplarının ve bazı fıkıh *muhtaşar*larının girişlerinde akaid konuları ele alınmıştır.

İbn Meymûn'un doğup büyüdüğü, eğitimini aldığı coğrafya açısından İbn Ruşd ve meşhur eserinden haberdar olması kuvvetle muhtemeldir. Tıpkı İbn Ruşd'un ifade ettiği gibi kendisinden önce yazılmamış dağınık hükümleri bir araya getirme amacıyla¹⁶ bir fıkıh *muhtaşarı* yazma ve bu *muhtaşarın* girişinde itikadi konuları da ele alma fikrini ondan etkilenerek hayata geçirdiğini söyleyebiliriz. Çünkü İbn Meymûn'un bu tarzda Yahudi geleneğinde herhangi bir öncülü bulunmamaktadır.

İbn Ruşd ve İbn Meymûn'un *muhtaşar*larının ilgili bölümlerindeki konu başlıklarında da örtüşmeler bulunmaktadır. İbn Ruşd, mükellef olmanın şartlarını ele aldıktan sonra Allah'ın varlığının delilleri, O'nun birliği, sıfatları, fiilleri ve isimleri hakkında bilgi vermektedir. Peygamberlere iman konusu ile de itikadi bahisleri tamamlamaktadır. İbn Meymûn ise bu içerikle örtüştüğü düşünülebilecek başlıklardan Tanrı'nın varlığı ve birliği, Tanrı'ya muhabbet beslemek ve O'ndan korkmak, Tanrı'nın adını kutsama ve Tanrı'nın adına saygısızlık, peygamberlik, Mûsa'nın peygamberliği, peygamberlerin güvenilirliği gibi başlıklara yer vermektedir. Farklı iki dine ait olmaları nedeniyle metinlerin içeriklerinde birebir örtüşmenin aranması anlamsız olurdu. Ancak buna rağmen konu başlıklarının birbirine yakınlığı dikkat çekmektedir.

İki metnin içerikleri açısından benzerlik arz ettiği bir diğer yön her ikisinde de eğitim ve eğitimin adabı ile ilgili bölümlerin bulunmasıdır. İbn Ruşd, ilim talep etmenin vacip oluşu, ilim talep eden kişide bulunması

¹⁵ İbn Balabân, *er-Ravdatu's-Seniyye fi Fıkhil-Hanefiyye*, 25.

¹⁶ İbn Ruşd, *el-Mukaddemât*, 1:10.

gereken çaba, devamlılık, araştırma ruhu, sabır, takva, halis niyet ve amel gibi nitelikler, bir hocadan ders almanın zorunluluğu ve ilmin en hayırlı amellerden olması konularına temas ederken, İbn Meymûn bu konuları daha çok Tevrat eğitimi bağlamında ve daha şekilsel adap kuralları şeklinde ele almıştır. İbn Meymûn'un üzerinde hassasiyetle durduğu konu, talebenin hocasına göstermesi gereken hürmettir. İlim ve ilmin adabı hakkında da içerik açısından birebir örtüşme olmasa da böyle bir fıkıh *muhtaşar*ının girişinde her iki metinde de bu konuların ele alınmış olması anlamlıdır.

İbn Meymûn'un kitabı, şekil açısından da fıkıh edebiyatına benzer yönleri barındırmaktadır. Yazar "kolay anlaşılabilmesi için metni ana konulara böldüğünü, daha sonra alt başlıklar belirlediğini ve her bir alt başlığın altında da madde madde *halahalara* yer verdiğini belirtmektedir."¹⁷ Bu tasnif sistemi Müslüman hukukçuların fıkıh kitaplarında kullandıkları yöntemdir. Fıkhi meseleler ve hükümler, kitaplar, bablar ve fasıllar halinde ele alınmaktadır. Bu açıdan İbn Meymûn'un eserinin ana başlıklarına kitap adını vermesi ve bu kitapların içeriğinin İslam hukukundaki içeriklere benzer olması dikkat çekicidir. İbn Meymûn'un tasnifinde yer alan ve neredeyse aynı başlık veya içeriklerle klasik İslam hukuku kitaplarında karşılaşılabileceğimiz kitap, yani bölüm adları şunlardır: İbadet bölümleri olarak *sefer ahava* (muhabbet kitabı), *sefer zmanim* (zamanlar kitabı) ve *sefer avoda* (ibadet kitabı); evlilik ve boşanma bölümü olarak *sefer naşim* (kadınlar kitabı); helaller ve haramlar bölümü olarak *sefer keduşa* (kutsallık kitabı); yeminler bölümü olarak *sefer haflaa* (sözler/vaatler kitabı); zekat bölümü olarak *sefer zeraim* (tohumlar kitabı); kurban bölümü olarak *sefer korbanot* (kurbanlar/sunular kitabı); temizlik bölümü olarak *sefer tahara* (temizlik kitabı); ceza hukuku bölümü olarak *sefer nezikim* (zararlar kitabı); muamelat ve akitler bölümü olarak *sefer kinyan* (mal/mülk kitabı); yargılama bölümleri olarak *sefer mişpatim* (hukuk kitabı) ve *sefer şoftim* (hâkimler kitabı). İbn Meymûn'un bölüm başlıklarında yaptığı bu soyutlamalar, Mişna ve Talmud'daki konu sıralamasının terk edilmesi nedeniyle çağdaşı bazı Yahudi alimler tarafından eleştirilmiştir.¹⁸ Bu durum, söz konusu kitap/bölüm başlığı belirleniminin de Yahudi hukuk tarihi bakımından ilk olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla bu açıdan da İbn Meymûn'un, İslam hukukunun klasik kitaplarını kendisine örnek aldığını düşünebiliriz.

¹⁷ İbn Meymun, *İlim Kitabı*, 14.

¹⁸ İbn Meymun, *İlim Kitabı*, 16.

İbn Meymûn'u eleştiren çağdaşları, daha çok bu eserin Talmud eğitimine sekte vuracağını, talebelerin bu özet kitapla yetineceğini ve derinlemesine bilgi sahibi olamayacaklarını dile getirmişlerdir.¹⁹ Bu eleştirilerin, *muhtaşar* yazma fikrinin ana gayelerini anlamamaktan kaynaklandığı söylenebilir. İbn Meymûn bu eleştirilere karşılık, çalışmasının hacmini genişletmemesi için yer vermediği delilleri ve kaynakları müstakil bir eserde ele almak istediğini belirtmiştir.²⁰ Bu durum da yine İslam hukuku edebiyatında gördüğümüz şerh kavramını hatırlatmaktadır. *Muhtaşar* fıkıh kitaplarına yaygın olarak şerh yazılmış ve bu hacimli eserlerde fıkhi hükümler gerekçeleri ile beraber ele alınmıştır. Nitekim İbn Meymûn, kendi şerh yazma emelini gerçekleştiremediyse de kendisinden sonra onun eserine pek çok şerh yazılmıştır.²¹

Bazı araştırmacıların İbn Meymûn'un eseri ile el-Ğazâlî'nin (450-505/1058-1111) *İhyâ*'sı arasında ikisinin de ilim başlıklı bir bölümle başlaması, içindeki bazı alt bölümlerin örtüşmesi gerekçesiyle benzerlik kurmaları ve İbn Meymûn'un el-Ğazâlî'den etkilenmiş olabileceğini iddia etmeleri²² gerçek durumu açıklamaktan uzaktır. Zira her şeyden önce el-Ğazâlî'nin *İhyâ*'sı bir fıkıh kitabı değildir. Bir benzerlik aranacaksa, benzetilenin de fıkıh kitabı olması gerekirdi. İkinci olarak ise her ne kadar başlıkta ilim kavramı kullanılmış olsa da İbn Meymûn'un kastı daha ziyade itikadi konulardır. El-Ğazâlî'nin *İhyâ*'nın girişindeki bölümde itikadi konuları ele almak gibi bir amacı yoktur. O sadece ilmin adabı diyebileceğimiz konuları işlemektedir. İlimin adabı hakkında *İhyâ*' ile kurulan benzerlik ilişkisi, İbn Ruşd ile yaptığımız karşılaştırmaya konu olanlarla beraber değerlendirildiğinde sathi kalmaktadır.

KAYNAKÇA

- Bayder, Osman. "İslam Hukukunun Yahudi Hukukuna Etkisi Şer'î Hükümler ve İletleri Bağlamında." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 43:2 (2017): 293-312.
- Bayder, Osman. *el-Hidâye Bir Fıkıh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2020.
- İbn Balabân, 'Alâ'uddîn 'Alî el-Fârisî. *er-Ravđatu's-Seniyye fî Fıkhî'l-Hanefiyye*. Tah. Muḥammed Vâ'il el-Ḥanbelî. İstanbul: Dâru's-Semmân, 2019.

¹⁹ İbn Meymun, *İlim Kitabı*, 16-17.

²⁰ İbn Meymun, *İlim Kitabı*, 17.

²¹ İbn Meymun, *İlim Kitabı*, 19.

²² Franz Rosenthal, *Bilginin Zaferi İslam Düşüncesinde Bilgi Kavramı*, 118-119.

- İbn Meymûn, Musa. *İlim Kitabı Sefer ha-Mada' Yahudiliğın İnanç ve Ahlak İlkeleri*. Çev. Yasin Meral, Büşra Şahin, Safiye Merve Özkaldı, Mukadder Sipahioğlu, Rumeysa Bektaş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- İbn Ruşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Aḥmed. *el-Muḳaddemâtu'l-Mumehhedât*. Tah. Muhammed Ḥuci. Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1988.
- Libson, Gideon. "Islamic Influence on Medieval Jewish Law? Sefer Ha'arevuth ("Book of Surety") of Rav Shmuel Ben Hofni Gaon and Its Relationship to Islamic Law." *Studia Islamica* 73 (1991): 5-23.
- Meral, Yasin. *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı İbn Meymûn (Maimonides) Örneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Özen, Şükrü. "Osmanlı Hukuk Literatürü: Tespitler ve Teklifler." *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları Tespitler Problemler Teklifler*, ed. Ali Akyıldız, Ş. Tufan Buzpınar, Mustafa Sinanoğlu, içinde 97-116. İstanbul: İsam, 2007.
- Rosenthal, Franz. *Bilginin Zaferi İslam Düşüncesinde Bilgi Kavramı*. Çev. Lami Güngören. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2004.
- eş-Şadru's-Şehîd, 'Umer b. 'Abdil'azîz el-Buḥârî. *Şerḥu'l-Câmi'i's-Şağîr*. Tah. Şalâḥ 'Avvâd Cum'a, Ḥamîs Deḥḥâm 'Alî, Ḥâtîm 'Abdullâh Şeviş. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006.
- Taştan, Osman. "Merkezileşme Sürecinde İslâm Hukuku: Bölgeselliğe Veda veya Şafi'î Faktörü." *İslâmiyât* 1:1 (1998): 25-34.

